

Vanzelfsprekend en onmogelijk. De paradox van het jeugdonderzoek

Maria Bouverne-De Bie^{*1}

Inleiding

Sinds de eerste jeugdonderzoeken eind negentiende eeuw (Coussée, 2006; Depaepe & Simon, 2005; Depaepe, Simon & Van Gorp, 2005) heeft jeugdonderzoek een vanzelfsprekende plaats verworven. Deze evidentie van jeugdonderzoek berust op de inzet van jeugdonderzoek vanuit de bekommernis van volwassenen om de socialisatie van jongeren (Abma, 1993): het opgroeien van kinderen en jongeren roept vragen op en onderzoek moet helpen om op deze vragen een antwoord te vinden. Het onderzoek naar de socialisatie van jongeren is in eerste instantie volwassenenonderzoek: het vertrekt vanuit de beelden van volwassenen over jongeren en het verloopt over en langs jongeren heen. Opmerkelijk is dat de problematisering van deze vaststelling opnieuw leidt tot de inzet van jeugdonderzoek, nu onder de vorm van participatief jeugdonderzoek (De Winter, 1995). De vraag over welk onderzoek en over welke jeugd het gaat blijft evenwel buiten beeld.

In deze bijdrage vertrekken we vanuit de vraag wat onder jeugdonderzoek begrepen wordt en waarom dit onderzoek opgezet wordt. We zoeken een antwoord op deze vraag aan de hand van de ontwikkeling van het jeugdonderzoek in Vlaanderen. Het Vlaamse jeugdonderzoek biedt een interessante invalshoek, omdat het zich positioneert op de verbinding tussen onderzoek en jeugdbeleid; niet alleen op het vlak van de school en de jeugdzorg, maar evenzeer op het vlak van het jeugdwerk. Het Vlaamse jeugdonderzoek vormt zo op een verbindingspunt tussen de benaderingen van jeugdonderzoek in Engeland (met een sterke nadruk op de jeugdzorg) en Nederland en Duitsland (met ook een sterke nadruk op het jeugdwerk) (Coussée, 2008). Parallel aan deze sterke jeugdwerktraditie wordt het jeugdonderzoek in Vlaanderen gekenmerkt door een expliciete inzet op de kinderrechtendiscussie, inclusief de vraag naar de betekenis hiervan voor het jeugdonderzoek (De Visscher, 2008; Vanobbergen, 2003, 2014). Vanuit de ontwikkeling van het jeugdonderzoek in Vlaanderen kan ingezoomd worden op het spanningsveld tussen jeugdonderzoek opgezet vanuit de vragen van volwassenen, en jeugdonderzoek uitgaande van de

* Maria.DeBie@UGent.be

1 Universiteit Gent, Department of Social Work and Social Pedagogy

premissen van kinderen en jongeren als ‘medeburgers’ (De Winter, 1995; De Visscher, Reynaert & Bouverne-De Bie, 2012). We starten ons overzicht in de naoorlogse periode, toen het eerste grootschalige jeugdonderzoek in Vlaanderen het licht zag (Cammaer, 1962; Coussée, 2006; Laermans, 1989). We onderscheiden vier benaderingen: jeugdonderzoek als vormgeving aan een pedagogisch project, jeugdsubcultureel onderzoek, jeugdbeleidsonderzoek en participatief jeugdonderzoek. Deze vier benaderingen volgen elkaar chronologisch op en vloeien tegelijk in elkaar over: de ontwikkeling van een nieuwe benadering, bijvoorbeeld participatief jeugdonderzoek, betekent niet dat oudere benaderingen verdwijnen of hun actualiteitswaarde verliezen. Verschillende benaderingen kunnen elkaar beïnvloeden, bijvoorbeeld jeugdbeleidsonderzoek kan opgezet worden als een participatief onderzoek, en vice versa.

Jeugdonderzoek en de vormgeving aan de jeugd als pedagogisch project

Met de introductie van de kinderplichtwet eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw, kreeg de opvoeding een belangrijke maatschappelijke functie als een hefboom bij uitstap voor tegemoetkoming aan sociale problemen (Tulkens, 1993) en als een mogelijkheid tot zowel individuele als collectieve emancipatie (Devroede, 1970). De toekenning van een ‘sociale functie’ aan de opvoeding hangt nauw samen met de toenmalige sociale kwestie. Deze ‘sociale kwestie’ omvatte de maatschappelijke bekommernis om sociale problemen als gevolg van het samengaan van processen van industrialisering, proletarisering en verstedelijking, waardoor een concentratie ontstond van armoedesituaties en hieraan gelinkte criminaliteit. Vooral de situatie van de jeugd kwam hierbij onder de aandacht en leidde tot de ontwikkeling van de kinderplichtwet: arbeidsverbod voor kinderen, invoering van een algemene leerplicht en van een wetgeving op de kind- en jeugdbescherming. De ontwikkeling van de kinderplichtwet is in de kern verbonden met de gedachte dat opvoeding, onderwijs, jeugdwerk en jeugdzorg moeten ingezet worden met als doelstellingen de individuele ontplooiing te stimuleren en de tekorten van het milieu van herkomst zoveel mogelijk te compenseren. De idee is via deze pedagogische inzet maatschappelijke problemen in de toekomst te voorkomen. Samen met deze preventieve inzet werd de toenemende aandacht voor de situatie van kinderen en jongeren sterk gestimuleerd door de opkomst van de statistiek en van experimenteel wetenschappelijke denkrichtingen, zoals de eugenetica en de ontwikkelingspsychologie (De Winter, 1986; Vandenbroeck, 2004).

De statistiek maakte het mogelijk kinderen en jongeren zichtbaar te maken als een afzonderlijke bevolkingscategorie (Christiaens, 1999). De sociale wetenschappen boden een wetenschappelijke rechtvaardiging voor gerichte inzet op disciplineren van vooral arbeiderskinderen (Dekker, 2000). Medici en psychologen konden een zeer grote invloed verwerven door de positieve nadruk op gezondheid en verantwoordelijkheid. De nadruk op wetenschappelijke kennis als een bijdrage tot de oplossing van maatschappelijke problemen zorgde voor een vervaging van maatschappelijke tegenstel-

lingen. De opzet was immers te komen tot een *algemene* theorievorming, waarin de situatie en het gedrag van kinderen afgemeten werden tegenover een wetenschappelijke ‘standaard’: het jeugdonderzoek was geboren en het kreeg een vanzelfsprekende plaats in zowel het onderzoek als het jeugdbeleid. De verschillen tussen jongeren en tussen leefsituaties en leefwerelden van jongeren verschoven naar de achtergrond.

De medische en ontwikkelingspsychologische benaderingen bleven dominant in het jeugdonderzoek tot in een groot deel van de twintigste eeuw. Het onderzoek werd aangestuurd vanuit het belang van de opvoeding als basisvoorwaarde voor een ‘moreel gezonde’ samenleving. De aansluitende praktijken waren gericht op moralisering en disciplineren, waarbij van volwassenen verwacht werd dat zij zouden handelen met gezag en verantwoordelijkheid, en van jongeren dat zij zouden gehoorzamen (Depaepe & Simon, 2005). Het jeugdonderzoek en de aansluitende praktijken reproduceerden de dominante opvattingen over gender, etniciteit en sociale klasse (Lorenz, 2010).

De toenemende maatschappelijke bekommernis om de opvoeding van kinderen en jongeren leidde tot een omvattend pedagogiseringsproces: naast gezin (eerste opvoedingsmilieu) en school (tweede opvoedingsmilieu) werd de buitenschoolse tijd gezien als een belangrijk ‘derde’ opvoedingsmilieu, omdat precies die buitenschoolse tijd beoordeeld werd als het meest bedreigend voor de ‘gezonde vorming’ van de jeugd. De derdemilieuopvoeding moest jongeren niet enkel afschermen van verderfelijke invloeden; ze moest ook actief mee vormgeven aan de jeugdige persoonlijkheid, gegeven de jeugdperiode als de ‘zaaitijd bij uitnemendheid’ voor de opvoeding van jongeren tot goede burgers en actieve leden van de gemeenschap (Coussée, 2006, p. 94).

Van bezorgdheid over de ‘massajeugd’ naar aandacht voor jeugdsubculturen

De periode na Wereldoorlog II was voor het jeugdonderzoek een periode van zowel continuïteit als discontinuïteit. Enerzijds werd de aandacht voor de sociale integratie van jongeren en voor de betekenis van de derdemilieuopvoeding doorgezet in het zogenaamde ‘massajeugdonderzoek’ (Coussée, 2006). Anderzijds betekende de naoorlogse periode de doorzet van directe marketingstrategieën naar kinderen en jongeren. De jeugd werd zichtbaar als een duidelijk apart marktsegment (Vanobbergen, 2003).

Het - ook voor Vlaanderen belangrijke - Nederlandse massajeugdonderzoek richtte zich vooral op de arbeidersjeugd, omdat men in de naoorlogse periode “als vanzelfsprekend aannam dat daar de problemen lagen” (Meijers & du Bois-Reymond, 1987, p. 31). Dat zonder meer aangenomen werd dat de ‘pedagogische opgave’ zich vooral ten aanzien van arbeidersjongeren stelde, werd vooral ingegeven door de vaststelling dat arbeidersjongeren, anders dan studerende jongeren, zich moeilijk lieten organiseren in jeugdverenigingen. Anders gezegd: arbeidersjongeren onttrokken zich, meer dan studerende jongeren, aan de ‘derdemilieuopvoeding’. Het ‘massajeugdonderzoek’ probeerde te komen tot een ‘totaalbeeld’ van de naoorlogse jeugd. Dit streven naar een totaalbeeld stond in tegenstelling tot de voorheen vooral ontwikkelingspsychologisch geïnspireerde benadering, waarin de nadruk lag op de identiteitsontwikkeling

van kinderen en jongeren. Empirische kennis over de leefsituatie van jongeren werd gezien als belangrijk; de idee was dat deze kennis uiteindelijk zou bijdragen tot een nuancering van de bezorgdheid over de 'zedelijke verwildering' van de jeugd (Coussée, 2006, p. 137). In Vlaanderen bleef de derdemilieubenadering niettemin zeer dominant. De jeugdbeweging kwam, onder meer via de omvorming van de patronaten tot Chiro, zeer centraal te staan als aanvullend opvoedingsmilieu naast het gezin en de school.

Het wetenschappelijk onderzoek weerspiegelde de positieve waardering voor de jeugdbewegingen. In 1956 werd in Leuven, op initiatief van een aantal studenten psychologie en pedagogische wetenschappen, het 'Seminarie voor Jeugdbeweging' opgericht. In opdracht van het Jeugdverbond voor Katholieke Actie werd een grootschalig onderzoek opgezet over de vraag in hoeverre de nieuwe, commerciële ontspanningsmogelijkheden jongeren al dan niet weerhielden van aansluiting bij jeugdbewegingen (Laermans, 1989, p. 371). In de loop van 1959 en 1960 werd een tweede onderzoek opgezet over de houding van de Vlaamse jongeren tegenover het verenigingsleven. De naam van het Seminarie werd verruimd tot 'Seminarie voor Jeugdwerk' en nadien tot een Interuniversitair Centrum voor Jeugdproblematiek, met onderzoekers uit de Leuvense en Gentse Faculteiten Psychologie en Pedagogische Wetenschappen. Ondanks deze verruiming bleef het onderzoek van het Centrum voor Jeugdproblematiek overwegend beperkt tot studies over de vrijetijdsbesteding van de Vlaamse jeugd (Laermans, 1989) en bevestigde het de centrale plaats van de jeugdbeweging als 'derde opvoedingsmilieu' (Coussée, 2006, p. 175). De focus van het onderzoek op de participatie aan het jeugdwerk hield in dat de jeugdwerkdiscussie in Vlaanderen sterk beïnvloed werd door de verschillende verzuilde organisaties en dat - in tegenstelling tot landen als Nederland en Engeland - de ontwikkeling van een gecoördineerd jeugdbeleid maar moeizaam tot ontwikkeling kwam. De poging, in 1956, om een 'Interdepartementale Commissie Jeugd' op te richten, met als opdracht het jeugdbeleid over de verschillende ministeries te coördineren, mislukte: de Commissie hield het na één vergadering voor bekeken (Peeters, 1989).

Parallel aan het 'massajeugdonderzoek' werden in de naoorlogse periode de eerste 'jeugdsubculturele' onderzoeken uitgevoerd in het kader van commercieel marketingonderzoek. Dit marketingonderzoek was een actor in de overgang, na de Tweede Wereldoorlog, van een productgeoriënteerde naar een marktgeoriënteerde industrie. Van een industrie die vooral inzet op de prijs en de kwaliteit van een bepaald product, werd de overgang gemaakt naar een industrie die haar eigen markt afbakt en die zich hierbij richt naar de 'behoeften' die zich binnen deze markt aftekenen. Deze nieuwe oriëntatie hield in dat telkens nieuwe consumentengroepen afgebakend en aangesproken werden als een nieuw afzetgebied. Tot deze nieuwe groepen behoorden de 'teenagers' en de 'twens'. Jongeren waren nieuwe consumenten, die moesten aangesproken worden via nieuwe technieken, gebaseerd op inzichten in hun gewoonten, opvattingen, ideeën en gedachten (Van der Lans, 1980). De klemtoon lag in dit onderzoek op stijl en vrije tijd. Marketeers eisten een centrale plaats op in de benadering van jongeren, via de toenemende rol van televisie in het proces van marktsegmentatie en via het steeds rechtstreekser richten van een specifiek commercieel aanbod naar

jongeren (Vanobbergen, 2003, p. 45). Deze commerciële ontwikkeling werd vanuit pedagogisch oogpunt moraliserend benaderd, vanuit de vrees dat de toenemende invloed van de commerciële cultuur en van de 'peergroep' nefast zou zijn voor de ontwikkeling van jongeren. Bovendien versterkte de discussie tussen het pedagogisch georiënteerde en het commerciële onderzoek zowel de idee van een 'specifiek' jeugdgedrag als van de tijds- en cultuurgebondenheid van het 'jeugdprobleem'. De notie 'jeugdcultuur' kreeg een soort mediërende functie in wat gezien werd als een 'kloof' tussen volwassenen en jongeren. Dit betekent niet dat er ook werkelijk een kloof bestond. Onderzoek gaf immers aan dat jongeren in levensstijl weinig lijken af te wijken van het ouderlijke milieu en zich voor het merendeel conformistisch tonen ten opzichte van de ouderlijke waarden en opvattingen: "een conflict was er hoogstens tussen de waarden van (ongeschoolde) jongeren uit de volksklassen en die van de (burgerlijke) pedagogen" (Abma, 1986, p. 221).

De vaststelling dat jongeren zich in hoge mate conformeren aan maatschappelijke verwachtingspatronen doet weinig af aan het beeld dat via jeugdonderzoek van het 'jong zijn' opgeroepen wordt. Dit beeld is niet eenduidig maar varieert tussen twee hoofdtypen: 'jeugd als probleem' en 'jeugd als ideaal'. Jeugd als probleem verwijst naar vragen over het doen en laten van de opgroeiende jeugd: haar gedrag, politieke opvattingen, vrijetijdsbesteding, ... 'Jeugd als ideaal' betreft de zogenaamde onbekommerdheid en zorgeloosheid van het jeugdige bestaan, een nastrevenswaardig levens- en consumptiepatroon, een vitaal en dynamisch leven én uiterlijk. Jeugd is in deze beeldvorming een, in consumptietermen, gedroomde levensstijl. In pedagogische termen is het een periode waarin geëxperimenteerd kan worden, een mogelijkheid om de 'juiste attitudes' te verwerven (Frith, 1984, p. 12). Beide hoofdtypen geven aan dat 'jeugd' als begrip een ideologiserende werking heeft, waardoor de in het jeugdonderzoek geschetste beeldvorming uiteindelijk ook het feitelijke gedrag van jongeren kan beïnvloeden.

Om deze invloed te bewerkstelligen moeten niettemin een aantal maatschappelijke voorwaarden aanwezig zijn. Een langer durende scholing, een voor jongeren beschikbaar inkomen, de ontwikkeling van muziekscènes gedragen door jongeren, evenals de verstedelijking in de westerse landen, dragen bij tot de mogelijke ontwikkeling van 'jeugdsubculturen'. De concentratie van woongebieden in de periferie en van de vrijetijds mogelijkheden in het stadscentrum maakt dat jongeren in oude stadswijken, op straathoeken en pleinen, een te veroveren terrein kunnen zien en dat het 'rondhangen als tijdverdrijf' een vorm van onder-elkaar-zijn van jongeren wordt (Hazekamp, 1985). De overwegend categoriale benadering van jeugdonderzoek staat in een spanningsverhouding tot de betekenis van de sociaal-ruimtelijke context waarin kinderen en jongeren opgroeien: onderzoek geeft aan dat zowel de socialisatie als de opvoeding van kinderen en jongeren sterk mede beïnvloed worden door hun handelingsmogelijkheden in de publieke ruimte en door de wijze waarop de publieke ruimte benaderd wordt: als een 'functionele' omkadering van de private ruimte van het gezin, als een sociale ontmoetingsruimte tussen bekenden, of als een voor iedereen toegankelijke ruimte, waarin diverse vormen van ontmoeting mogelijk zijn (De Visscher, 2008; Soenen, 2006).

Van onderzoek naar jeugdbeleid

In 1969 verscheen, op initiatief van de Katholieke Jeugdraad en met steun van de overheid, een grondige reflectie over ‘het vrije jeugdwerk in Vlaanderen’ (Coussee, 2006, p. 83). Krijtlijnen in deze reflectie waren het pleidooi voor een gecoördineerd jeugdbeleid, de aanstelling van een minister van Jeugd, het opstellen van een ‘jeugdplan’ en de nodige ruimte voor de overheid om initiatieven te nemen voor vergeten of minder ontwikkelde groepen en om een “prospectief, geïntegreerd en volledig jeugdbeleid (jeugdplan) uit te stippelen” (Peeters, 1989, p. 80). Er werd gepleit voor een verdergaande differentiatie van het jeugdwerk volgens leeftijd en sociale klasse. Tevens werd gezocht naar een methodische differentiatie van het jeugdwerk. Het streven was de dominante focus op de jeugdbeweging te verlaten ten voordele van de ontwikkeling van meer open vormen van jeugdwerk en het zoeken naar mogelijkheden om ‘ongeorganiseerde’ jongeren met een geëigend pedagogisch aanbod te bereiken. In 1972 werd de ‘Stuurgroep Jeugdonderzoek’ opgericht: een interuniversitair samenwerkingsverband tussen pedagogische onderzoekers aan de Katholieke Universiteit Leuven, de Rijksuniversiteit Gent en de Vrije Universiteit Brussel. Het door dit samenwerkingsverband opgezette onderzoek reveleerde dat het onderscheid ‘georganiseerde - ongeorganiseerde’ jeugd genuanceerd moest worden, evenals het ‘emancipatorische’ karakter van het jeugdwerk: tussen georganiseerde en ongeorganiseerde jongeren bleken niet zoveel verschillen te bestaan (Leirman & Verbeke, 1977). Het onderzoek wees bovendien op de deelname van ‘ongeorganiseerde’ jongeren aan sportverenigingen en op de ruime deelname van jongeren aan het verenigingsleven in brede zin: een belangrijk deel van de jeugd participeert in verenigingen waaraan ook volwassenen deelnemen. Het onderzoek riep de vraag op of een ‘apart’ jeugdwerk niet contraproductief is. In de discussie werd gepleit voor de uitbouw van ‘jeugdservicecentra’ waarin ook jongeren die niet participeren in het georganiseerde jeugdwerk ondersteuning zouden kunnen krijgen (Faché, 1977). Jeugdwerkbeleid werd duidelijk gepositioneerd als een herverdelingsbeleid: de inzet van het jeugdwerk als maatschappelijke hulpbron moest in gelijke mate aan iedere jongere ten goede kunnen komen. Dit betekende dat de jeugdwerkdiscussie niet beperkt mocht worden tot erkenning en subsidiëring van het georganiseerde jeugdwerk, maar opengetrokken moest worden tot de vraag welk jeugdwerk zou kunnen bijdragen tot een grotere gelijkheid in ontplooiingsmogelijkheden van jongeren. Het onderzoek leidde niet tot een uitgewerkt jeugdbeleidsplan. Het pleidooi voor een gesystematiseerd en planmatig beleid heeft niettemin gehoor gevonden: in 1991 werd een eerste voorstel van decreet tot ondersteuning van lokaal jeugdwerk geformuleerd.

Ondanks de inzet van het onderzoek op de ondersteuning van de ontwikkeling van een “prospectief, geïntegreerd en volledig jeugdbeleid” bleef het onderzoek van de Stuurgroep Jeugdonderzoek beperkt tot het jeugdwerk en sloot het nauw aan bij de ontwikkelingen in het jeugdwerk. De focus lag op de vraag naar het jeugdwerkbereik. Zowel in het onderzoek als in het jeugdbeleid werd uitgegaan van een categoriale be-

nadering en werd ingezet op de ontwikkeling van een specifiek aanbod naar deelcategorieën van de jeugd, zoals meisjes en etnische minderheden, en werkende jongeren, dit zijn jongeren die vroegtijdig de school verlaten. Het ‘jeugdwerk’ werd gezien als een, zowel institutioneel als beleidsmatig, van het ‘jeugdwerkzorg’ onderscheiden circuit; zowel jeugdwerk als jeugdwerkzorg werden gezien als onderscheiden van de (bijzondere) jeugdzorg. Ook binnen het jeugdonderzoek is deze scheidingslijn zichtbaar. Enerzijds werd de scheiding tussen jeugdwerk en jeugdzorg geproblematiseerd en werd de vraag gesteld naar de participatiemogelijkheden van jongeren, niet enkel in het jeugdwerk maar in het ruimere jeugdbeleid (Bouverne-De Bie, 1987). Anderzijds werd de problematische verhouding tussen de “zelforganiserende en ondersteunende rol” van het jeugdwerk en de “professionele en instrumentele, benadering” van het jeugdwerkzorg beklemtoond (Wildemeersch, 1989).

Het verbindende thema tussen de circuits in het jeugdbeleid en het jeugdonderzoek is de groeiende aandacht voor het participatiethema. Dit verbindt het jeugdonderzoek bovendien met ruimere maatschappelijke ontwikkelingen, vooral ontwikkelingen naar individualisering, die het beeld van de jeugdperiode ingrijpend veranderden. Van een ‘overgangperiode’ naar de volwassenheid kreeg de jeugdperiode toenemend het karakter van een eigenstandige biografische fase, waarin kinderen en jongeren niet alleen aangesproken werden als een aparte bevolkingscategorie, maar sterker dan voorheen aangesproken werden op autonomie en inlevingsvermogen binnen het gezin en op het streven naar een volwaardige beroepskwalificatie (Fuchs-Heinritz, 1990; van Ewijk, 1994). In samenhang met de economische ontwikkelingen vanaf de jaren 1970 wordt de jeugdperiode toenemend paradoxaal ingekleurd. Kinderen en jongeren worden sociaal-cultureel steeds vroeger aangesproken op zelfstandigheid en overleg en er wordt van hen een grotere zelfcontrole verwacht. Deze toenemende sociaal-culturele zelfstandigheid staat in een spanningsverhouding tot een langer durende economische afhankelijkheid (Bouverne-De Bie, 1997). Bovendien groeien kinderen en jongeren op in een sterk door de massamedia mee vormgegeven werkelijkheid. Deze veranderde inkleuring van de jeugdperiode roept de vraag op naar een verbinding tussen autonomie en sociale integratie, tussen ‘emancipatie’ en ‘socialisatie’. Participatie wordt in deze context een sleutelthema, zowel in het jeugd(werk)beleid als in het jeugdonderzoek.

Participatie wordt in het jeugdonderzoek op verschillende manieren ingevuld. Een eerste invulling is deze van participatie in het jeugdwerkeraanbod en in het aanbod van sociale voorzieningen, als een middel tot sociale integratie en tot actieve participatie in de samenleving. In deze methodische invulling sluiten participatie en preventie dicht bij elkaar aan (Vettenburg *et al.*, 2003) en wordt participatie een pedagogische norm (Vandenbroeck & Bouverne-De Bie, 2006). Een tweede invulling gaat uit van de vraag naar de feitelijke mogelijkheden van kinderen en jongeren om in de samenleving aanwezig te “kunnen, mogen en willen” zijn (De Visscher, 2008; Schuyt, 2007). Hier verschuift de focus van het onderzoek van het gedrag van jongeren naar hoe het jeugdbeleid, inclusief de jeugdvoorzieningen, differentieel ingrijpt in de leefsituatie en de leefwereld van jongeren (Bouverne-De Bie, 1999). Het onderscheid tussen beide

benaderingen van participatie verwijst naar de vraag vanuit welke invalshoek ‘jeugdonderzoek’ vorm moet krijgen: vanuit de vraag naar de betekenis van het jeugdbeleid als een sociaal integratiebeleid? Of vanuit de vraag naar het jeugdbeleid als dimensie van een sociaal beleid, gericht op de realisatie van meer gelijke mogelijkheden van kinderen en jongeren, en *tussen* kinderen en jongeren, om zich te ontplooiën en een menswaardig bestaan uit te bouwen?

Het jeugdonderzoek omzeilt deze vraag: jeugdonderzoek blijft als vanzelfsprekend overwegend socialisatieonderzoek. Vanaf de jaren 1980 wordt vooral ingezet op een meer multidisciplinaire agenda via het zogenaamde ‘leefwereldonderzoek’. Dit onderzoek wil kennis verwerven over de eigen betekenisverlening van kinderen en jongeren en wordt theoretisch aangestuurd vanuit de vraag naar de contextgebondenheid van het socialisatieproces van jonge mensen (Baacke, 1979). De meerwaarde van dit onderzoek ligt in het streven om jongeren minder als object en meer als subject te benaderen en hen te erkennen in hun handelingscompetentie. Ook het jeugdsubcultureel onderzoek krijgt veel aandacht. Het verruimt de discussie van de bekommernis om vooral de situatie van laaggeschoolde jongeren naar de situatie van de jeugd als groep, die een volwaardige plaats in de samenleving opeist. In deze benadering wordt jeugdonderzoek aangestuurd vanuit een ethiek van zelfontplooiing. Er wordt aangenomen dat “de jeugd draagster is van maatschappelijke veranderingen. Tegenculturen functioneren als seismografen van maatschappelijke pijnpunten en signalen van sociale verandering” (Allegaert & Vanmarcke, 1986, p. 29). Zowel het leefwereldonderzoek als het jeugdsubcultureel onderzoek benaderen onderzoek vanuit een interpretatief paradigma: de opzet is de leefwereld van jeugdigen te beschrijven en te begrijpen en na te gaan hoe maatschappelijke ontwikkelingen hierop ingrijpen (Chisholm, 2001; Pelleriaux, 2001; Verschelden, 2002). De focus van het jeugdonderzoek verschuift van de vraag naar het bereik van het pedagogisch aanbod naar de vraag hoe jongeren hun situatie, inclusief het pedagogisch aanbod hierin, ervaren. De verbinding met sociale integratie wordt gelegd via de vraag naar de condities die het jong zijn bepalen en naar de jeugdperiode als een periode waarin het verwerven van sociaal en cultureel kapitaal centraal staat (Zinnecker, 1995).

Ontwikkelingen naar participatief jeugdonderzoek

Met het onderzoeksproject “Childhood as a Social Phenomenon. Implications for Future Social Policy”, uitgaande van The European Centre for Social Welfare Policy (Qvortrup, 1987) wordt de benadering van kinderen en jongeren als bevolkingsgroep geradicaliseerd. Het uitgangspunt is dat in het jeugdonderzoek niet de socialisatie van jongeren tot ‘toekomstige burgers’ centraal moet staan, maar dat jongeren gezien moeten worden als actieve medeburgers die mee vormgeven aan de actuele samenleving. In het socialisatieonderzoek staat het ingroeien van jongeren in de samenleving centraal. In het onderzoek naar jongeren als bevolkingsgroep daarentegen wordt de vraag gesteld welke maatschappelijke factoren bijdragen tot de constructie van het jeugdbegrip.

De jeugdperiode is in deze benadering meer dan een overgangsfase naar de volwassenheid en meer dan een biografische fase; ze is de uiting van de wijze waarop een samenleving vormgeeft aan de maatschappelijke positie van jongeren. Er wordt gesteld dat jeugdonderzoek onderzoek moet zijn dat de sociale structuur belicht vanuit het perspectief van kinderen en jongeren en dat het onderzoek informatie moet geven over de wijze waarop de jeugdperiode sociaal geconstrueerd wordt (James, Jenks & Prout, 1998). Andere onderzoekers benadrukken dat het doel van het jeugdonderzoek ligt in het ontdekken van die karakteristieken op basis waarvan kinderen en jongeren onderscheiden worden van volwassenen (Vanobbergen, 2003).

In de keuze voor jeugdonderzoek opgezet vanuit het perspectief van kinderen en jongeren wordt overwegend verwezen naar het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK), dat in 1989 door de Verenigde Naties aangenomen werd. Het Verdrag verstaat onder de notie 'kind' alle minderjarigen. In het jeugdonderzoek wordt deze verruiming mee opgenomen en wordt de blik gericht op kinderen en jongeren. De in het IVRK opgenomen Rechten van het Kind worden ingedeeld in de zogenaamde '3 P's': provisierechten (rechten die kinderen toegang verlenen tot sociale voorzieningen, zoals onderwijs en gezondheidszorg), protectierechten (rechten die kinderen en jongeren beschermen tegen misbruik van hun afhankelijkheid, zoals de bescherming tegen kindermishandeling), en participatierechten (rechten die kinderen en jongeren erkennen in hun autonomie en handelingsbekwaamheid) (Verhellen, 2000). De nadruk op de participatierechten van kinderen en jongeren leidt tot de vraag hoe zij rechtstreeks betrokken kunnen worden in het onderzoek. Er wordt gezocht naar de ontwikkeling van instrumenten die deze participatie mogelijk moeten maken, tot en met de vraag naar de mogelijkheden van een inbreng van kinderen en jongeren in de vraagstelling van het onderzoek (De Visscher, 2008; De Winter, Kroneman & Baerveldt, 1999; Hazekamp, 1999; Van Gils, 1992; Verschelden, 2002).

Opmerkelijk is dat de kinderrechtendiscussie en, hierbij aansluitend, de ontwikkelingen naar participatief jeugdonderzoek, en de jeugdonderzoekstraditie, zoals vormgegeven vanuit het jeugdwerkonderzoek, elkaar in eerste instantie slechts marginaal beïnvloeden. Een in opdracht van de Vlaamse overheid uitgevoerd onderzoek naar "Lokaal Jeugdbeleid in Ontwikkeling" (november 1999-juli 2002) sluit aan bij de eerder gestelde vraag naar een planmatig geïntegreerd jeugdbeleid. Daarbij stelt het de betrokkenheid van kinderen en jongeren in het planningsproces aan de orde (Bouverne-De Bie *et al.*, 2002). De focus in het onderzoek ligt op de participatie van jongeren in de opmaak van het lokale jeugdwerkbeleidsplan. Buiten beeld blijven de initiatieven die in de jeugdzorg ontstaan onder de noemer 'algemene preventie' en die aangestuurd worden vanuit een kinderrechtensvisie. Niettemin leunen deze initiatieven qua uitgangspunten en vormgeving sterk aan bij het jeugdwerk. Participatie is wel een sleutelthema maar wordt vooral ingevuld als een aandachtspunt binnen bestaande sectorale grenzen en voorzieningen. Er blijft een kloof bestaan tussen jeugdzorg en jeugdwerk en, binnen het jeugdwerk, tussen 'algemeen jeugdwerk' en 'specifiek jeugdwerk', waarmee vooral het jeugdwelzijnswerk bedoeld wordt (Bouverne-De Bie, 2001).

Een tegenbeweging is de oprichting, in 2003, op initiatief van de toenmalige minister van Jeugd, van het Jeugdonderzoekplatform (JOP). Dit interuniversitair (Universiteit Gent, Katholieke Universiteit Leuven en Vrije Universiteit Brussel) samenwerkingsverband is gericht op de ontwikkeling van een structurele basis voor het jeugdonderzoek in Vlaanderen. Het JOP beoogt door twee activiteiten tegemoet te komen aan het versnipperde karakter van het jeugdonderzoek en aan de beperkte samenwerking tussen onderzoeksteams. Een eerste activiteit is de ontwikkeling van een databank waarin het bestaande Vlaamse en (sinds 2012) internationale jeugdonderzoek wordt verzameld en ontsloten. Een tweede is de ontwikkeling van de JOP-monitor, waarin op een systematische en terugkerende wijze empirische data verzameld worden over de leefomstandigheden, leefwereld en activiteiten van de Vlaamse jeugd (www.jeugdonderzoekplatform.be). Via de onderzoeksdatabank heeft het JOP ook een structurele verbinding met het in 2010 opgerichte Kenniscentrum Kinderrechten (KeKi). Het JOP houdt een nieuwe impuls in voor het jeugdonderzoek, niet in het minst omwille van de breedte van de opzet en omwille van de combinatie van eigen onderzoek met de inventarisatie van nationaal en internationaal onderzoek. Naast longitudinale thema's is er in het JOP-onderzoek ruimte voor wisselende thema's. Hierdoor kan dit onderzoeksplatform niet alleen inspelen op thema's die nationaal en internationaal hoog op de agenda staan van het jeugdonderzoek. Deze ruimte laat bovendien toe om, onafhankelijk van de wisselende beleidsagenda's, een eigen, multidisciplinaire benadering van jeugdonderzoek uit te werken.

Jeugdonderzoek morgen

Het geschetste beknopte overzicht van het jeugdonderzoek illustreert de door S. Allen in 1968 reeds gesignaleerde theoretische en methodologische problemen die het jeugdonderzoek kenmerken (Allen, 1968). Theoretisch is een eerste probleem de relevantie van vaak gebruikte omschrijvingen van 'jeugd' op grond van leeftijdsriteria; kinderen en jongeren worden in het onderzoek losgemaakt van de sociale structuur waarin ze opgroeien en die hun leefsituatie en leefwereld mee vormgeeft (Van den Bergh, 1998). Toch blijkt precies uit jeugdonderzoek het relatieve belang van dit leeftijds criterium (Elchardus, 1997). Een tweede probleem betreft het risico op 'homogenisering' van jeugd tot een uniforme, abstracte categorie, waarbij voorbijgegaan wordt aan de diversiteit onder kinderen en jongeren (Woodhead, 1997). Een derde probleem gaat over het risico vooral oog te hebben voor opvallend jeugdgedrag (Elchardus, 1999; Raes, 1997) en vooral voor 'probleemgedrag'. Kenmerkend voor het jeugdonderzoek is dat het gaat om onderzoek aangestuurd vanuit maatschappelijke bekommernissen: kinderen en jongeren zelf zijn in het jeugdonderzoek niet alleen weinig als subject betrokken; zij treden ook de geschiedenis van het jeugdonderzoek binnen op grond van een van volwassenen onderscheiden maatschappelijke positie (De Visscher, 2008; De Winter, 1995; Lawy & Biesta, 2006; Qvortrup, 1987).

Deze aan het jeugdonderzoek onderliggende structurele problemen betekenen niet dat jeugdonderzoek aan betekenis verliest. Ze vereisen wel dat jeugdonderzoek minder vanzelfsprekend wordt en uitgaat van het besef dat het sterk aangestuurd wordt door maatschappelijke bekommernissen. Deze bekommernissen zijn geen vaststaand gegeven: ze zijn sterk verweven met de sociale verhoudingen en culturele condities in de samenleving. De westerse kijk op kinderen en jongeren is mede gebaseerd op een groot vertrouwen in wetenschap en in de maakbaarheid van mens en maatschappij. Het jeugdonderzoek creëert in die zin evenzeer een beeld van kinderen en jongeren als dat het de feitelijke situatie van kinderen en jongeren in al zijn complexiteit weergeeft. Dit beeld wijzigt naargelang de concrete historische en maatschappelijke context en is binnen deze contexten perspectief- en discoursafhankelijk (Hemrica, 2004). De beweging naar een multidisciplinaire benadering is in dit licht essentieel maar niet voldoende. Het besef van de niet-vanzelfsprekendheid van jeugdonderzoek moet gepaard gaan met het besef van de onmogelijkheid aan de geschetste structurele problemen afdoende tegemoet te komen. Dit betekent dat de vraag naar de verantwoording van jeugdonderzoek centraal moet staan in de discussie.

Om deze waaromvraag centraal te stellen, is het nodig de multidisciplinaire benadering van jeugdonderzoek te radicaliseren naar een *interdisciplinaire probleemstelling*: onderzoek naar het maatschappelijk engagement van waaruit vormgegeven wordt aan het 'jeugd'-begrip, en naar het 'waarom', 'wat' en 'hoe' van dit engagement op de diverse domeinen van het samenleven.

Of iemand 'kind', 'jongere', dan wel 'volwassen' is, hangt doorheen de geschiedenis samen met de mate waarin zijn leefsituatie en leefwereld institutioneel en beleidsmatig gevat worden in een aantal specifieke kenmerken. Sinds de kindervetgeving wordt de bestaanssituatie van kinderen en jongeren gekenmerkt door de inbedding in een beschermd milieu. In de westerse wereld wordt dit vooral vormgegeven door het ouderlijk huis, de school en de georganiseerde vrije tijd. Het 'jeugdbestaan' geldt in de loop van de geschiedenis voor steeds wisselende leeftijdsgroepen. Ook in de hedendaagse situatie gelden verschillende leeftijdsafbakeningen, naargelang het maatschappelijke domein waarover het gaat, de sociale klasse waartoe iemand behoort en de sociaal-ruimtelijke verschillen in de leefsituatie van mensen (Dasberg, 1980). Jeugdonderzoek kan deze verschillen herleiden tot de verschillen in contexten en zo aansluiten bij de dominante maatschappelijke benadering van het jeugdbestaan. Jeugdonderzoek kan er ook voor opteren om de evidentie van de gangbare manieren van denken te durven onderbreken, vanuit de vraag of geen andere mogelijkheden kunnen worden aangereikt, die meer recht kunnen doen aan de ontwikkeling van kinderen en aan de gelijkheid in ontwikkelingsmogelijkheden van kinderen, jongeren en volwassenen (Biesta, 2011; Elchardus, 1997). Dit betekent dat de focus van het jeugdonderzoek vooral moet liggen op de vragen aan welk jeugdbegrip, op welke gronden, ten aanzien van welke mensen, in praktijk, beleid en onderzoek vormgegeven wordt en of deze constructie recht doet aan een kwaliteitsvolle, democratische samenleving, gemeten aan standaarden van mensenrechten en sociale rechtvaardigheid.

Bibliografie

- Abma, R. (1986). Cultuur en tegencultuur in het Nederlands jeugdonderzoek. Een historisch overzicht. In M. Matthijssen, W. Meeus & F. Van Wel (red.), *Beelden van jeugd* (pp. 209-29). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Abma, R. (1993). Jeugdonderzoek in Nederland. In A. J. Dieleman, F. J. van der Linden & A. C. Perreijn (red.), *Jeugd in meervoud. Theorieën, modellen en onderzoek van leefwerelden van jongeren* (pp. 85-101). Utrecht: De Tijdstroom.
- Allegaert, P. & Vanmarcke, L. (1986). Over jeugd en jeugdsubculturen. *Jeugdhuiswerk*, 16(1), 25-34.
- Allen, S. (1968). Some Theoretical Problems in the Study of Youth. *The Sociological Review*, 16(3), 319-31.
- Baacke, D. (1979). *Van 13 tot 18*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Biesta, G. (2011). *Learning Democracy in School and Education. Lifelong Learning and the Politics of Citizenship*. Rotterdam/Boston/Tapei: Sense Publishers.
- Bouverne-De Bie, M. (1987). Op zoek naar de betekenis van het 'samen jong zijn'. Een aanzet tot verdere discussie. In L. Bral (red.), *Jeugdbeweging vandaag. Identiteit en plaats in de samenleving* (pp. 65-70). Deurne: Kluwer.
- Bouverne-De Bie, M. (1997). Hoe paradoxaal is de leefwereld van jongeren? In M. Elchardus et al., *Jongeren en cultuur in beweging* (pp. 145-60). Leuven: Davidsfonds.
- Bouverne-De Bie, M. (1999). Participeren in een complexe sociale wereld. In H. Baert, M. Bouverne-De Bie, A. Desmet, L. Hellinckx & L. Verbeke (red.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen* (pp. 211-23). Brugge: die Keure.
- Bouverne-De Bie, M. (2001). Jeugdwerk en kinderrechten: van bescherming over dienstverlening naar participatie... en terug? In E. Verhellen et al. (red.), *Kinderrechtengids*. Gent: Mys & Breesch.
- Bouverne-De Bie, M., Wildemeersch, D., Claeys, A., Schillemans, L. & Vanduffel, K. (2002). *Onderzoeksrapport Lokaal jeugdbeleid in ontwikkeling*. Onuitgegeven onderzoeksrapport UGent & KU Leuven.
- Cammaer, H. (1962). *De houding van 16-17-jarigen in het Vlaamse jeugdland tegenover het verenigingsleven*. Leuven: Nauwelaerts.
- Chisholm, L. (2001). Youth in Knowledge Societies: Challenges for Research and Policy. *Young*, 9(1), 61-72.
- Christiaens, J. (1999). *De geboorte van de jeugddelinquent. België 1830-1930*. Brussel: VUB-Press.
- Coussée, F. (2006). *De pedagogiek van het jeugdwerk*. Gent: Academia Press.
- Coussée, F. (2008). *A Century of Youth Work Policy*. Gent: Academia Press.
- Dasberg, L. (1980). *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel: Boom.
- Dekker, J. (2000). The Century of the Child Revisited. *International Journal of Children's Rights*, 8(2), 133-50.
- Depaape, M., Simon, F. & Van Gorp, A. (red.) (2005). *Paradoxen van pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie*. Leuven: Acco.
- Depaape, M., Simon, F. (2005). De Vlaamse jeugd in het vizier van de pedagogisering tijdens het Interbellum. In M. Depaape, F. Simon & A. Van Gorp (red.), *Paradoxen van pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie* (pp. 289-312). Leuven: Acco.
- De Visscher, S. (2008). *De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving voor kinderen*. Gent: Academia Press.

- De Visscher, S., Reynaert, D. & Bouverne-De Bie, M. (2012). Kinderrechten als referentiekader voor 'kindvriendelijkheid': opvattingen en discussies. *TJK Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten*, 13(1), 40-52.
- Devroede, M. (1970). De weg naar de algemene leerplicht in België. In *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 85, 141-66.
- De Winter, M. (1986). De veranderende relaties tussen ouders en deskundigen. In P. Engelen et al., *Ouderschap in verandering* (pp. 215-27). Lisse: Swets & Zeilinger.
- De Winter, M. (1995). *Kinderen als medeburgers*. Utrecht: de Tijdstroom.
- De Winter, M., Kroneman, M. & Baerveldt, C. (1999). The Social Education Gap. Report of a Dutch Peer-consultation Project on Family Policy. *British Journal of Social Work*, 29(6), 903-14.
- Elchardus, M. (red.) (1997). Een jeugd uit uitstel geboren. Een exploratie van de cultuur van de postadolescentie. In: M. Elchardus et al. *Jongeren en cultuur in beweging* (pp. 9-43). Leuven: Davidsfonds.
- Elchardus, M. (red.) (1999). *Zonder maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*. Gent: Scoop.
- Faché, W. (1977). Vergelijking van empirische gegevens over verenigingsparticipatie van 14- à 22-jarige stadsjongeren met de taakopvatting van de rijksoverheid m.b.t. jeugd in de vrije tijd. In Stuurgroep Jeugdonderzoek (red.), *Van onderzoek naar jeugdbeleid* (pp. 40-84). Leuven: Acco.
- Frith, S. (1984). *The Sociology of Youth*. Ormskirk: Causeway Press Ltd.
- Fuchs-Heinritz, W. (1990). Jeugd als statuspassage of geïndividualiseerde jeugdbiografie? *Jeugd en Samenleving*, 20 (7/8), 451-73.
- Hazekamp, J. (1985). *Rondhangen als tijdverdrijf. Over het onder-elkaar zijn van jongens en meisjes in de vrije tijd*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Hazekamp, J. (1999). Young People Active in Youth Research: An Innovative Approach. *Social Work in Europe*, 6(3), 2-9.
- James, A., Jenks, C. & Prout, A. (1998). *Theorizing Childhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hemrica, J. (2004). *Kind-zijn tussen opvoeding en recht. Een grondslagenonderzoek naar kindbeelden en discussies op het grensvlak van opvoeding en recht*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Laermans, R. (1989). Tussen beeld en enquête-formulier: ontwikkelingen binnen de naoorlogse jeugd in Vlaanderen en België. *Tijdschrift voor Sociologie*, 10(3/4), 367-410.
- Law, R. & Biesta, G. (2006). Citizenship-as-practice: The Educational Implication of an Inclusive and Relational Understanding of Citizenship. *British Journal of Educational Studies*, 54(1), 34-50.
- Leirman, W. & Verbeke, L. (1977). Jeugd en emancipatie. In Stuurgroep Jeugdonderzoek (red.), *Van onderzoek naar jeugdbeleid* (pp. 40-84). Leuven: Acco.
- Lorenz, W. (2010). The Function of History in the Debate on Social Work. In G. Verschelden, F. Coussée, T. Van de Walle & H. Williamson (Eds.), *The History of Youth Work in Europe* (pp. 19-28). Strassbourg: Council of Europe Publishing.
- Meijers, F. & du Bois-Reymond, M. (red.) (1987). *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- Peeters, K. (1989). Jeugdbeleid in Vlaanderen 1945-1988. In P. Allegaert & L. Vanmarcke (red.), *Op pas. Jongeren en beleid* (pp. 11-32). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Pelleriaux, K. (2001). *Demotie en burgerschap. De culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*. Brussel: VUBPress.

- Qvortrup, J. (1987). Childhood as a Social Phenomenon. Implications of Future Social Politics. *Eurosociological Newsletter*, 46, 17-23.
- Raes, K. (1997). Waarden van en waarden in het uitgaansleven van jongeren. Instant seks, fast food en black sabbaths? In K. Raes, *Het moeilijke ontmoeten. Verhalen van alledaagse zedelijkheid* (pp. 189-212). Brussel: ASP.
- Schuyt, C. (2007). *Sociale uitsluiting*. Amsterdam: SWP.
- Soenen, R. (2006). *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen: Garant.
- Tulkens, F. (1993). Le droit pénal et la défense sociale en Belgique à l'aube du XXIème siècle. *Panopticon*, 14(6), 485-504.
- Vandenbergh, B. (1998). Kindbeeld in context: wisselwerking tussen de maatschappelijke en wetenschappelijke benadering van kinderen in onderzoek. *Ethiek en Maatschappij*, 1(4), 92-115.
- Vandenbroeck, M. (2004). *In verzekerde bewaring. Honderdvijftig jaar kinderen, ouders en kinderopvang*. Utrecht: SWP.
- Vandenbroeck, M., Bouverne-De Bie, M. (2006). Children's Agency and Educational Norms: A Tensed Negotiation. *Childhood*, 13(1), 127-43.
- Van der Lans, J. (1980). Beeldvorming over de jeugd. *Psychologie en Maatschappij*, 4(13), 460-79.
- Van Ewijk, H. (1994). *De verschuiving. De veranderde status van jongeren in de jaren tachtig*. Utrecht: de Tijdstroom.
- Van Gils, J. (1992). *De tijdsbesteding, de tijdsbeleving en de opvoeding op woensdag. Een onderzoek bij 8- en 11-jarigen*. Leuven: KU Leuven.
- Vanobbergen, B. (2003). *Geen kinderspel. Een pedagogische analyse van de vertogen over de commercialisering van de leefwereld van kinderen*. Gent: Academia Press.
- Vanobbergen, B. (2014). *Het kind van onze dromen*. Tiel: Lannoo Campus.
- Verhellen, E. (2000). *Verdrag inzake de Rechten van het Kind. Achtergronden, motieven, strategieën, hoofdlijnen*. Leuven: Garant.
- Verschelden, G. (2002). *Opvattingen over 'welzijn' en 'begeleiding'. Een sociaal-pedagogische analyse van leerlingenbegeleiding als exemplarisch thema in het jeugdbeleid*. Gent: Academia Press.
- Vettenburg, N. et al. (2003). *Preventie gespiegeld. Visie en instrumenten voor wenselijke preventie*. Heverlee: Lannoo.
- Wildemeersch, D. (1989). Jeugdwerk tussen beweging en organisatie. *Vorming Vlaanderen*, 4(3/4), 173-80.
- Woodhead, M. (1997). Psychology and the Cultural Construction of Children's Needs. In A. James & A. Prout (Eds.). *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (pp. 63-84). London: Falmer Press.
- Zinnecker, J. (1995). The Cultural Modernisation of Childhood. In L. Chisholm, P. Büchner, H.-H. Krüger, M. du Bois-Reymond (Eds.). *Growing up in Europe. Contemporary Horizons in Childhood and Youth Studies* (pp. 85-94). Berlin: Walter de Gruyter.